

ТЕОРІЯ ФОЛЬКЛОРУ

УДК 398

Наталія ІВАНОВА
Олександр КИЧЕНКО

ТЕОРІЯ ФОЛЬКЛОРУ: ДЖЕРЕЛА, ПИТАННЯ ПОЕТИЧНОЇ АНАЛІТИКИ, ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ

Стаття присвячена визначенню та аналізу основних проблем теорії фольклору. Аналітика сучасних фольклорних досліджень дозволяє констатувати, що теорія фольклору – це системна дисципліна, основою якої є вивчення функціонального, жанрового і комунікативного аспектів усної народної творчості. Отже, у статті розглядаються проблеми зв'язків фольклору з культурними феноменами міфологічного плану, своєрідності жанрової системи, особливостей фольклорно-літературних зв'язків.

Ключові слова: жанр, культурологічний простір, літературна традиція, методика, міфологія, синкретизм, постсинкретизм, теорія фольклору, фольклористика.

Постановка проблеми. Проблеми вивчення теоретичних аспектів фольклору торкаються як методологічної, так і методичної складової. Передусім йдеться про практичний розподіл матеріалу: у вищих навчальних закладах усна народна творчість вивчається у два етапи: в курсах "Усної народної творчості" та "Теорії фольклору" (див. додаток 1-2). Студентам-магістрам відповідної спеціалізації пропонується кілька спеціальних напрямів вивчення фольклорної спадщини. Звідси постає питання навчальної структури курсу, його кореляції з дисциплінами "Історія фольклору", "Слов'янська фольклористика", "Проблеми сучасної фольклористики" то що. Очевидно, що всі перелічені курси до певної міри ґрунтуються на загальнотеоретичних аспектах: жанрового поля фольклору, його творчих функцій, системи образних засобів, сюжетно-композиційних структур.

З іншого боку – предмет і завдання фольклорної теорії, визначення функціонального аспекту фольклору, його місця у системі культури. Фольклорна традиція – частина культурологічного поля і відповідно

джерелами її теорії є культурологічний контекст, структура внутрішніх зв'язків усного слова з міфом і міфотворчістю, обрядово-ритуальною практикою, ігровим компонентом, народним календарем, і загалом – етнографією.

Отже, сфера культурології визначає напрямки формування фольклорної теорії і власне формує кілька проблем: 1) фольклор у культурологічному просторі; 2) проблема жанрової диференціації фольклору; 3) фольклор і літературна традиція.

Аналіз останніх досліджень. Сучасна фольклористика все частіше зосереджується на культурологічних складових проблеми (праці В. Анікіна, С. Грици, А. Дандеса, Л. Дунаєвської, К. Чистова), визначаючи пріоритетним завданням теорії формування системної методології вивчення фольклорного процесу. Ця культурологічна настанова і формує коло методологічних питань фольклористики.

Отже, мета статті – окреслити методологічну проблематику вивчення теорії фольклору у вищій школі.

Виклад основного матеріалу.

1. Фольклор у культурологічному просторі. Риси фольклору – синкретизм, утилітарність, канонічність, варіативність, імпровізація, моделювальні (семіотичні) властивості жанру, оповідні кліше – це риси, що позначають особливе культурне поле і, відповідно, формують визначення специфіки усної традиції. На сьогодні маємо, дещо узагальнюючи і спрощуючи, принаймні чотири аспекти визначення фольклору. Перші два наслідують європейсько-американську етно-фольклорну традицію: а) фольклор – сукупність народного досвіду і знання про світ, картина світу, що виявляється у формах духовної культури; б) фольклор – народна художня творчість, художня комунікація, система художньої інформації включно з музичними, живописними, хореографічними видами творчості.

Два наступних визначення ґрунтуються "вузькому", специфічному розумінні терміну: а) народна вербальна традиція, що поєднує форми народної словесної творчості у єдину систему творчих моделей; б) фольклор – усна поетична традиція. З-поміж усіх вербальних форм категорія усності займає тут основоположне місце.

Таким чином, теоретично визначаємо чотири концепції фольклору: історико-культурну (соціологічну), естетичну, філологічну (семіотичну) і комунікативну. Проблема полягає не лише в тому, наскільки вони доповнюють одна одну, а, найголовніше, в окресленні того очевидного факту, що фольклор завжди існував у широкому контексті народної культури, у її етнографічному просторі. Звідси, наприклад, необхідність

чіткого практичного розмежування словесних структур і художніх структур, зв'язаних зі словом, словесних жанрових моделей і моделювальних принципів, притаманних традиції тощо.

Комплекс наведених теоретичних узагальнень (досить умовних і приблизних) вимагає пошуку якогось "єдиного", "наскрізного" визначення суті фольклору, особливо у його культурологічних зв'язках. Спробою такого культурологічного узагальнення може бути сентенція щодо уснопоетичної творчості як сукупності усних вербальних художніх структур, що виявляються і функціонують у культурному побуті людства. Однак побут складає систему лише зовнішніх зв'язків фольклору.

Уснопоетична традиція передусім визначається системою жанрів.

2. Проблема жанрової диференціації фольклору. Функціонально фольклор змінюється залежно від загальних динамічних тенденцій духовної культури, його жанрова система культурологічно детермінована. Безперечно, фольклор укорінений в міфологію і міфотворчість, його жанрова система заснована на поетичній переорганізації міфу. Своєрідна міфотворча практика фольклору переживає усі три стадії розвитку духовної культури.

а) синкретичну (культура архаїчного типу), що відрізняється безпосереднім зв'язком жанру з різноманітними комплексами, що пізніше породжують обряди, вірування, релігію, міфи. Тут жанр – у синкретичній системі монофольклорних форм, і фольклором можемо вважати усю їх сукупність, усю синкретичну традицію, на основі якої проростають архаїчні словесні жанри, що утворюють вторинну мовленнєву моделювальну систему. Ось чому у системі синкретизму досить легко визначається сутність жанру: тут жанр лише на початку своєї естетичної функції, у системі архаїки вона не домінує і не впливає на істотні його параметри. Єдине, що ми спостерігаємо – це тенденцію до утворення складних систем фольклорних текстів, що обслуговують різні потреби архаїчного суспільства: пізнавальні, соціо-комунікативні, семіотичні, утилітарні. Жанр утворюється як згортання інформації про світ і знаходить свій структурно-семантичний еквівалент в обрядово-ритуальному дійстві. Фольклорний жанр і подія знаходяться у єдиному семантичному колі.

б) "постсинкретичну" (термін Ю. Кристевої), котра іще визначається як дуалістична, коли паралельно з монофольклорною системою жанрів з'являються інші форми вербальної, зокрема, культури. Поява писемності стає початком диференціації архаїчного синкретичного комплексу і разом із тим – початком диференціації фольклорної жанрової системи. З'являються жанри з домінуючою естетичною функцією (казка,

дума, байка, необрядова лірика) і жанри позаестетичного (умовно кажучи) поля: замовляння, обрядова лірика, неказкова проза. Ця друга група жанрів зберігає свою синкретичну структуру, обрядові зв'язки, архаїчні формальні елементи. З появою писемності фольклор перестає бути єдиною формою вербальної культури, проте в масштабах етносу його стихія переважає літературну: доба Середньовіччя іще наскрізь фольклоризована, тут фольклоризований побут не лише простого люду, а й середніх і верхніх шарів суспільства.

в) стадія Нового часу, урбаністична, коли система культури села переорієнтовується на міські цінності і форми культури. Жанрова динаміка фольклору переорієнтована на технічні форми комунікації: книга, радіо, телефон, телебачення, кіно, а ж до мобільних СМС включно, утворюють ряд аудіовізуальних технологій і створюють можливість трансмісії текстів як літературного, так і фольклорного типу. З'являються умовно-фольклорні жанри, жанри вторинного типу, в яких переважно і існує сьогодні фольклор.

Аналітика подібних форм (як і загалом комунікаційних жанрових процесів Нового часу) вимагає перегляду класичних дефініцій жанру. У фольклорному середовищі жанр – явище комплексне і тому традиційні літературознавчі родо-видові класифікації є досить приблизним принципом їх вивчення і досить приблизно відбивають складну специфіку фольклорного твору. Прикметно, до речі, що поетологія другої половини ХХ століття досить часто пропонує взагалі відмовитися від класичних жанрових дефініцій, від принципової класифікації форм, котра обмежує живу систему "перетікання" жанрово-видових типів письма.

Навіть такі помірковані сучасні технології як герменевтика, наратологія, рецептивна естетика (не кажучи вже про войовничо налаштованих щодо категорії жанру постструктуралізму і деконструкції) послідовно кваліфікують жанр як постійно живу структуру (Ж. Женнетт), котра не має нічого усталеного і спільного із застиглими формами. Разом із тим жанр визначається як модальна і як ментальна структура: він пам'ятає своє минуле, але живе сьогоднішнім (М. Бахтін). Це стосується в першу чергу динаміки жанрового поля фольклору: тут панує ритуально-ігрова парадигма і, відповідно, синкретичний тип форми.

3. Фольклор і літературна традиція. Вивчення усної народної творчості відкриває курс історії літератури і фольклор традиційно (стереотипно) пов'язується з літературним процесом, хоча насправді має мало спільного з індивідуально-авторським типом творчості. Тут спостерігаються численні, проте лише поверхневі зв'язки.

Загальновідомо, що аналітика відмінностей літератури і фольклору базується на серії протиставлень (культурних опозицій). Навіть побіжний погляд на співіснування цих двох функціональних систем свідчить про їх принципову типологічну розбіжність. Якщо, наприклад, у системі фольклору визначаємо утилітарну функцію твору, синкретизм і канонічність, панування народної ідеології, колективну стихію творчості, варіативність як форму існування тексту і т.п., то паспортні дані літературної творчості кардинально відмінні. Літературна парадигма перш за все естетизована, індивідуально-авторська, вирізняється домінантою творчого новаторства, а отже неунормованістю поетичних форм.

Принципова кардинальна розбіжність специфіки фольклорно-літературних зв'язків пролягає, як здається, по межі утилітарної / естетичної функцій, що зумовлюють типологію цих двох поетичних сфер.

Варто згадати також і про систему ідеологічних розмежувань фольклору і літератури. Лише фольклорні твори, або їх групи, функціонують у специфічних соціально-психологічних колах, межі котрих не збігаються з класовими. Фольклор як процес накопичення художнього матеріалу – це процес надкласовий в принципі. Література навпаки – виникає як факт соціальної детермінованості, як процес соціо-історичного плану.

Насамкінець, у структурі фольклорно-літературних зв'язків важливу роль відіграє комунікативна складова. Слово усне і слово писемне, як відомо, складають два відмінні типи комунікації як процесу і є різними типами комунікативного результату.

Уснопоетична система – це природній "контактний процес". Суб'єктно-об'єктні зв'язки (виконавець – слухач) і зв'язки процесу укладання тексту тут живі і безпосередні, коли текст і ситуація знаходяться у відношенні творчої кореляції і складають єдине контактне поле (слово + жест, інтонація, міміка, музичний супровід). Літературна художня практика – це практика "технічної комунікації", що здійснюється за допомогою "вторинного", технічного засобу: паперу, системи знаків, письма. Свого часу (1960-70 роки) семіотики детально простежили природу подібного комунікативного механізму (слово + технічний засіб: друкарський станок, радіо, аудіозапис, телебачення) і показали, що технічна комунікація певною мірою зберігає і відновлює усність твору, але не може відновити живого контакту між виконавцем і слухачем. Отже, на рівні комунікативного поля фольклор і література мають різні аудиторії, різну аксіологію і типологію розподілу інформації.

Висновки. Теорія фольклору – системна дисципліна, основою якої є вивчення функціонального, жанрового і комунікативного аспектів усної народної творчості.

Різноманітні варіанти теоретичного визначення традиції свідчать про те, що ми маємо справу з поліфункціональною системою словесної творчості, відмежувати і відрефлексувати котру можливо лише за умови оцінки цілісного комплексу її властивостей і особливостей (усність, колективність, народність, варіативність, синкретизм і т.п.). Разом із тим ці особливості у різні історичні періоди набували переакцентуації, нового соціо-історичного змісту.

Завдання теорії фольклору – вивчення особливостей його динаміки у зв'язках з історико-культурними процесами, що істотно впливають на семантику і форми уснопоетичної традиції.

Додаток 1. Тематика лекцій.

Лекція 1. Мета і завдання курсу "Теорія фольклору". Теорія як методологічна дисципліна. Теорія фольклору і гуманітарні дисципліни (літературознавство, етнологія, лінгвістика, мистецтвознавство, історія).

Лекція 2. Фольклор як художня система. Специфіка фольклору. Традиційність, поняття традиції, колективності і народності в дослідженнях фольклористів. Своєрідність творчого процесу у фольклорі: варіативність та імпровізація.

Лекція 3. Культура і цивілізація: основи антропологічної концепції К. Леві-Строса. Мова і культура. Фольклор у системі культури: вербальні і невербальні складові фольклорної традиції.

Лекція 4. Історична еволюція фольклорних форм і їх типологія. Архаїка і новаторство, первісний синкретизм і пізні історичні типи художнього синтезу у фольклорі. Міф, обряд, ритуал і фольклор. Ритуал і картина світу. Хронотоп обряду. Ритуал і гра. Ритуал і мистецтво. Міф, обряд і ритуал у сучасних семіотичних інтерпретаціях.

Лекція 5. Проблеми теоретичної і історичної поетики. Історична поетика фольклорних жанрів. Історична концепція О. М. Веселовського.

Додаток 2. Тематика практичних занять.

Практичне заняття 1-2. Проблеми вивчення міфо-ритуальних систем
Історія збирання і вивчення фольклору у XVIII – на початку XIX століття.

Основні напрямки і школи у фольклористиці XIX століття. Міфологічна школа і її зв'язки з класичною німецькою філологією. Філософська концепція міфу Ф. Шелінга. "Старші" й "молодші" міфологи (Я. Грімм, А. Кун, М. Мюллер, Ф. Буслаєв, О. Афанасьєв, О. Міллер, М. Костомаров).

О. О. Потебня і його школа. Міф, образ, троп в інтерпретації О. Потебні. Традиції психологічної інтерпретації фольклору у фольклористиці.

Теорія "дифузії" Т. Бенфея, теорія "мандрівних сюжетів" і теорія запозичень (міграції) у фольклористиці (О. Пипін, В. Стасов).

В. Міллер та О. Веселовський і основи порівняльно-історичної методології. Жанрові системи фольклору і теорія фольклорного жанру. Сюжет, мотив, композиція фольклорного твору в працях О. Веселовського. Теоретичні аспекти вивчення фольклору у праці "Історична поетика".

Еволюціоністська інтерпретація первісної міфології (Е. Тайлор, Дж. Фрезер). Прагматична теорія магії та релігії та міф як "загальна хартія інститутів культури" у функціональному аспекті (Б. Малиновський). Міф про вічне повернення (М. Еліаде). К. Леві-Строс і структурне вивчення міфу й міфологічного мислення. Проблеми вивчення міфологічного мислення у працях Л. Леві-Брюля. Структурно-функціональний аналіз міфологічних сюжетів В. Я. Проппа. Концепція міфу Є. М. Мелетинського. Міф у дослідженнях В'яч. Вс. Іванова та В.М. Топорова.

Практичне заняття 4. Становлення жанрової системи фольклору

Визначення фольклорного жанру. Функціональна система фольклорних жанрів. Аксиологія традиційної культури і система фольклорних жанрів. Жанрові системи і теорія фольклорних жанрів.

Практичне заняття 5. Поетика фольклорного твору

Сюжет, мотив, композиція, хронотоп як об'єкти теорії фольклору. Сюжет і композиція фольклорного твору. Мотив і сюжет. Формульні механізми текстотворення. Теоретичні аспекти вивчення образності, стилю фольклорної творчості.

Список використаної літератури

1. Академические школы в русском литературоведении / [отв. ред. П. А. Николаев]. – М. : Наука, 1975.
2. Аникин В. П. Теория фольклора: курс лекций / В. П. Аникин. – М. : Университет Книжный дом, 2007.
3. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М. : Индрик, 1995.
4. Афанасьев А. Н. Происхождение мифа : статьи по фольклору, этнографии и мифологии / А. Н. Афанасьев. – М., 1996.
5. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993.
6. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979.
7. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства / П. Г. Богатырев. – М. : Искусство, 1971.

8. Бройтман С. Н. Историческая поэтика / С. Н. Бройтман // Теория литературы : в 2 т. / [Под ред. Н. Д. Тмарченко]. – Т. 2. – М., 2004.
9. Вежбицкая А. Семантические универсалии / [Пер. с англ. А. Д. Шмелева] / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999.
10. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989.
11. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2005.
12. Гадамер Х. Г. Истина и метод / [Пер. с нем., общ. ред. Б. Н. Бессоновой] / Х. Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988.
13. Грица С. Й. Фольклор у просторі та часі / С. Й. Грица. – Тернопіль : СМП "Астон", 2000.
14. Давидюк Віктор. Первісна міфологія українського фольклору : [видання друге]. – Луцьк, 2005.
15. Еремина В. И. Ритуал и фольклор / В. И. Еремина. – Л., 1991.
16. Зварич Ігор. Міф у генезі художнього мислення : монографія / Ігор Зварич. – Чернівці : Видавництво "Золоті литаври", 2002.
17. Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. – М. : Наследие, 1994.
18. Киченко Олександр. Фольклор як художня система (проблеми теорії). – Дрогобич : НВЦ "Каменяр", 2002.
19. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці. – К., 1970.
20. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість : підручник. – К. : Знання-Прес, 2005.
21. Леві-Строс К. Структурна антропологія / [Пер. з фр.] / К. Леві-Строс. – К. : Основа, 2007.
22. Леві-Стросс К. Первобытное мышление / [Пер. с фр. А. Островского] / К. Леві-Стросс. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб; Республика, 1999.
23. Лотман Ю. М. Культура и взрыв / Юрий Лотман. – М. : Гнозис; Изд. группа "Прогресс", 1992.
24. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Юрий Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб. : Искусство-СПб., 1998. – С. 14-288.
25. Лорд А. Б. Сказитель / [Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона] / А. Б. Лорд. – М. : "Восточная литература" РАН, 1994.
26. Лосев А.Ф. Диалектика мифа / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 2001.
27. Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. / [гл. ред. С. А. Токарев]. – М. : Советская энциклопедия, 1988.
28. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. М., 1988.
29. Пропп В. Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. – М., 1969.
30. Пропп В. Я. Русская сказка / В. Я. Пропп. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1984. – 333 с.
31. Пропп В. Я. Фольклор и действительность / В. Я. Пропп. – М. : Наука, 1976.
32. Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора / Б. Н. Путилов. – Л. : Наука, 1976.
33. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура / Б. Н. Путилов. – СПб. : РАН, 1994.
34. Толстой Н. И. Язык и народная культура / Н. И. Толстой. – М., 1995.
35. Топорков А. Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века / А. Л. Топорков. – М. : Изд-во "Индрик", 1997.

36. Топоров В. Н. О ритуале / В. Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С. 3 – 66.
37. Топоров В. Н. Предыстория литературы у славян / В. Н. Топоров. – М., 1998.
38. Чистов К. В. Фольклор. Текст. Традиция. – М.: ОГИ, 2005.
39. Элиаде М. Аспекты мифа. – М. : Издательский центр "ACADEMIA", 2000.

Одержано редакцією – 13.10.14 Прийнято до публікації – 15.12.14

***Аннотация.** Иванова Н., Киченко А. Теория фольклора: источники, вопросы поэтической аналитики, проблемы преподавания. Статья посвящена определению и анализу основных проблем теории фольклора. Аналитика современных фольклорных исследований позволяет констатировать, что теория фольклора – это системная дисциплина, основой которой является изучение функционального, жанрового и коммуникативного аспектов устного народного творчества. Таким образом, в исследовании мы рассматриваем проблемы связей фольклора и культурных феноменов мифологического плана, своеобразия жанровой системы, особенности фольклорно-литературных связей.*

***Ключевые слова:** жанр, культурологическое пространство, литературная традиция, методика, мифология, синкретизм, постсинкретизм, теория фольклора.*

***Summary.** Ivanova N., Kychenko O. The theory of folklore: sources, problems of poetic analytics, problems of teaching. The objective of the article is to determine and analyse the main problems of the theory of folklore. The analytics of modern folklore studies proves that the theory of folklore is a systematic discipline the main problems of which are functional, genre and communicative aspects of folklore. This article focuses on the relations of communication folklore with cultural phenomena of mythological plan, the originality of genre system, the peculiarities of folklore-literary connections.*

As the folklore tradition belongs to the cultural sphere, the sources of its theory are cultural context, the dialogue between speech, myth and myth-making, ceremonial and ritual practice, game components, national calendar, and ethnography in general. Studying of the semantics of these cultural phenomena is the basis of the theoretical course of folklore.

The article states that folklore is a multifunctional system which can be analysed only if a complex evaluation of its special features (oral form, collectivity, nationality, variability, syncretism, etc.) is provided. These features acquire new creative meanings in different historical periods.

The task of the folklore theory is to study features of its dynamics in different historical and cultural periods that influence the semantics and forms of the folklore tradition.

Keywords: cultural space, genre, literary tradition, methods, mythology, postsyncretism, syncretism, theory of folklore.